

در گزارش زندگی لامعی گرگانی

علی صفی پور^۱

مقدمه: ابوالحسن بن محمد بن اسماعیل لامعی گرگانی دهستانی نامبردار به «لامعی گرگانی» از سراینندگان سده ششم است که در دوران سلجوقی می‌زیست. درباره زمان تولد وی در تذکره‌ها گزارشی نیامده است، و آنچه امروزه در تاریخ ادبیات - که گفته می‌شود به سال ۴۲۲ و یا ۴۲۳ هجری مہی^۱ تولد یافته - درباره وی آمده است با توجه به برابرسنجی گاه‌شمارانه که نگارنده انجام داده است، این تاریخ‌ها نادرست است. از این رو به بررسی دوباره تاریخ تولد وی بر پایه یکی از سروده‌هایش و به کمک محاسبات گاه‌شمارانه پرداخته‌ایم که نتیجه آن تاریخی است که از هر نظر مورد اعتمادتر از دیگر تاریخ‌هاست و به واسطه این دستاورد زندگی وی سه دهه کهن‌تر می‌شود.

دولت‌شاه سمرقندی در تذکره‌الشعرا در گزارش زندگی سوزنی سمرقندی (در گذشته به سال ۵۶۲ یا ۵۶۹ هجری مہی)، سراینده نامی سده ششم، از لامعی نام می‌برد و می‌نویسد: «و لامعی بخاری و جنتی سمرقندی و نسفی و شمس خالد و شطرنجی شاگردان سوزنی بوده‌اند»^۲. و نیز شمس قیس رازی در کتاب المعجم فی معاییر اشعار العجم دوجا، از او و سروده‌هایش یاد کرده است.^۳

۱. دانشجوی زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران و پژوهشگر آزاد.

۲. دولت‌شاه سمرقندی، ابن علاءالدوله سمرقندی، تذکره‌الشعراء، تصحیح محمد عباسی، تهران: انتشارات کتابفروشی بارانی، چاپ ۱۳۳۷، ص ۱۱۴.

۳. قیس رازی، شمس، المعجم فی معاییر اشعار العجم، تصحیح مدرس رضوی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، بی‌تا، (یک جا در صنعت اغراق) ص ۳۶۴، و (نیز در صنعت تسمیط) ص ۳۸۹.

نام لامعی در تذکره آشکده و مجمع الفصحاء نیز آمده است. البته مطالبی که این دو تذکره درباره لامعی آورده اند، چندان از نظر تاریخی مورد اعتماد نیست؛ برای نمونه هر دو از شاگردی لامعی نزد «حجة الاسلام محمد غزالی» گزارش کرده اند که این گزارش کاملاً اشتباه است.^۱ زیرا محمد غزالی در سال ۴۵۱ ه. م (= هجری مہی) در روستای غزال از توابع طوس متولد شده است. و همان طور که خواهیم دید در زمانی که غزالی به دنیا آمده، لامعی، بنا به بررسی سعید نفیسی ۲۹ ساله بوده است و جوانی غزالی با پیری لامعی همراه بوده است. اما بنابر بررسی نگارنده که جلوتر خواهد آمد، لامعی در آن زمان ۶۲ یا ۶۳ ساله بوده؛ از این رو شاگردی پیری چون لامعی در نزد جوانی مانند غزالی ممکن نیست. همچنین وی ستایش گر کسانی مانند: سلطان ملکشاہ سلجوقی، آلب ارسلان، خواجه عمید الملک کندری و خواجه نظام الملک توسی بوده است.

اما در این مقاله برآنیم تا با کنکاش در سرودهای از لامعی به تاریخ درست تولد وی دست یابیم. گویا تنها مأخذی که از زمان تولد لامعی یاد کرده است، همانا گفته خود لامعی در دیوانش است. در دیوان ابوالحسن لامعی قصیده‌ای با این آغاز آمده است:

نزد خواجه سخنی چند فرستادم من و ندر آن چند سخن درد سرش دادم من

در این قصیده بیتی است که سراینده در آن به زمان تولد خود اشاره کرده:
مر مرا هست اسد طالع و از مادر خویش روز آدینه به ماه رمضان زادم من

و این تنها نشانه‌ای است که در دیوان لامعی می‌توان درباره زمان تولد وی یافت. از گفته لامعی چنین برمی‌آید که او در روز «آدینه‌ای از ماه رمضان که برابر با برج اسد» بوده، به دنیا آمده است. استاد سعید نفیسی درباره زمان تولد لامعی بر پایه این بیت در پانوشت آن چنین گفته است: «روز آدینه ماه رمضان که مصادف با برج اسد باشد در سال ۴۲۲ اتفاق افتاده و لامعی درین سال متولد شده است».^۲ و نیز ذبیح‌الله صفا با توجه به همین بیت، سال تولد لامعی را سال ۴۱۱ هجری خورشیدی، برابر با ۴۲۳ ه. م. آورده،^۳ که

۱. نک به مقدمه سعید نفیسی بر دیوان لامعی گرگانی، تهران: (به اهتمام و سرمایه ح. کوهی کرمانی: مدیر مجله نسیم صبا)، چاپ ۱۳۱۹.

۲. لامعی گرگانی، دیوان حکیم لامعی گرگانی، تصحیح: سعید نفیسی، تهران: (به اهتمام و سرمایه ح. کوهی کرمانی: مدیر مجله نسیم صبا)، چاپ ۱۳۱۹، پانوشت ص ۱۶۶.

۳. برای آگاهی بیشتر خوانندگان گرامی باید افزود، برای بدست آوردن سال هجری خورشیدی از هجری مہی، یک روش بسیار ساده وجود دارد و بدین قرار است که برای هر صد سال، سال مہی سه سال به سال خورشیدی می‌افزاییم، یا به سخنی دیگر هر صد سال هجری مہی سه سال از سال هجری خورشیدی بیشتر است. برای سال یاد شده از سوی ذبیح‌الله صفا که گفته است سال ۴۱۱ هجری خورشیدی، می‌توان چنین شمارش کرد که؛ برای چهارصد سال خورشیدی دوازده سال مہی باید به این تاریخ افزود، در نتیجه سال ۴۲۳ هجری مہی بدست می‌آید.

این سال را نزدیک به سال مورد بررسی نفیسی می‌داند. در این باره صفا گوید: «ولادت او باید در حدود سال ۴۱۱ هجری اتفاق افتاده باشد و این سال نزدیک است به سال ۴۱۲ که آقای سعید نفیسی از راه محاسبه برای ولادت لامعی یافته است»^۱.

گفته سعید نفیسی که سال ۴۲۲ را درست دانسته‌اند، کاملاً اشتباه است؛ زیرا نخستین روز رمضان سال ۴۲۲ برابر با یکشنبه ۵ شهریور سال ۴۱۰ هجری خورشیدی است که برابر با ۱۷ شهریور سال ۴۰۰ یزدگردی است و از این رو تنها روز یکشنبه - یعنی روز نخست ماه رمضان در این سال - در برج اسد قرار می‌گیرد و هیچ روز آدینه‌ای از ماه رمضان را نخواهیم یافت که با برج اسد در سال ۴۲۲ ه. م. برابری کند.^۲ البته این پرسش پیش می‌آید که چرا آقای نفیسی این سال را برگزیده‌اند و چرا سال‌های دیگری که در آن رمضان با برج اسد برابر بوده را حدس نزده‌اند؟

در دوره‌ای که ماه رمضان با برج اسد یکی می‌شود، در حدود سال‌های ۴۲۳ تا ۴۲۵ ه. م. است، که آنها عبارتند از:

۱. یک رمضان سال ۴۲۳ ه. م. برابر با آدینه ۲۶ مرداد سال ۴۱۱ هجری خورشیدی و روز ۲۵ برج اسد.

۲. یک رمضان سال ۴۲۴ ه. م. برابر با سه شنبه ۱۵ مرداد سال ۴۱۲ ه. خ. و روز ۱۴ برج اسد.

۳. دو رمضان سال ۴۲۵ ه. م. برابر با یکشنبه ۵ مرداد سال ۴۱۳ ه. خ. و روز ۴ برج اسد.

پس اگر قرار باشد لامعی در دهه سوم قرن پنجم به دنیا آمده باشد، می‌باید تولد او یکی از سه سال مورد نظر، یعنی ۴۲۳ - ۴۲۵ باشد. اما در مورد گفته استاد صفا، باید گفت، اگر چه سال ۴۱۱ خورشیدی که ایشان حدس زده‌اند، درست‌تر از گفته سعید نفیسی است، اما ایشان با نادیده گرفتن سال‌های ۴۱۲ و ۴۱۳ خورشیدی تاریخ درستی از تولد لامعی به دست نداده‌اند؛ از سویی نگفته‌اند چرا این دوره را پذیرفته‌اند و از دیگر دوره‌هایی که ماه رمضان با برج اسد برابری می‌کند، چشم پوشی کرده‌اند.

اگر کمی در قصیده‌ای که لامعی گفته است، دقت کنیم، خواهیم دید که یافته‌ها چیزی جز گفته‌های دو

نمونه دیگر برای بدست آوردن سال هجری مهی امسال بر پایه سال هجری خورشیدی که سال ۱۳۸۸ است. نخست برای هر سی و سه سال خورشیدی یک سال مهی را شمارش می‌کنیم که در نتیجه برای ۱۳۸۸ سال خورشیدی، عدد ۴۲ بدست می‌آید، آنگاه این عدد را به عدد ۱۳۸۸ می‌افزاییم که در نتیجه عدد ۱۴۳۰ بدست می‌آید که ۱۴۳۰ نشانگر سال هجری مهی است.

۱. صفا، ذبیح الله، تاریخ ادبیات در ایران، تهران: انتشارات فردوس، چاپ پانزدهم - ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۳۸۷.

۲. روز اول رمضان این سال با آخرین روز برج اسد همراه است، اما باید توجه داشت که این روز از نظر هفته روز یکشنبه است و اگر روز آدینه را بخواهیم بدست آوریم، اگر چه به برج اسد می‌افتد اما آن روز دیگر از ماه رمضان نیست، بلکه از ماه شعبان است و چنین می‌شود که روز آدینه ۲۸ شعبان برابر است با روز ۲۹ برج اسد و این اختلاف دو روزه، به هیچ وجه قابل پذیرش نیست. (نگارنده شیوه بررسی و بدست آوردن روز ماه مهی در گاه‌شماری خورشیدی و روز هفته و نیز روزهای بروج را در کتاب «گاه‌شماری کاربردی» مفصلاً گزارش داده است، که به زودی از زیر چاپ بیرون آمده و در اختیار خوانندگان گرامی قرار خواهد گرفت)

بزرگوار صفا و نفیسی را نشان می‌دهد و این که گمان می‌رود لامعی در سال ۴۲۲ هجری و یا ۴۱۱ خورشیدی متولد شده، کاملاً اشتباه است. همان گونه که پیش از این گفته شد، تنها منبع ما درباره سال تولد لامعی همانا قصیده‌ای است که لامعی در شناساندن خود به عمیدالملک سروده است. لامعی در آن قصیده خود را به عمید الملک ابونصر کندری وزیر طغرل بیک سلجوقی چنین معرفی می‌کند:

نزد خواجه سخنی چند فرستادم من	وندر آن چند سخن درد سرش دادم من
بود ظنم که شنیده‌ست مگر خواجه عمید	فضل من خادم و امروز ورا یادم من
چون غلام آمد پرسیدم و گفتم که چه کرد	خواجه با آن خط زیبا که فرستادم من
گفت نشناخت ترا خواجه و پرسید ز من	ایستاد او ز تو در پرسش و استادم من
گفتم این بار نشانی به از اینش بدهم	کز کجا آمدم اینجا به چه افتادم من
منم آن لامعی شاعر کز من به مدیح	هست شاد آنکه به سیمو زر ازو شادم من
هست بکرآباد از گرگان جای و وطنم	زان نکو شهر و از آن فرخ بنیادم من
هست آباد و گرانبایه یکی کوی درو	وندر آن کوی گرانبایه آبادم من
جد من هست سماعیل و محمد پدرم	بوالحسن ابن سلیمان را دامادم من
مر مرا هست اسد طالع و از مادر خویش	روز آدینه به ماه رمضان زادم من
سال عمرم نرسیده‌ست به هفتاد هنوز	بدو پنج افزون از نیمه هفتادم من
هم به بغداد شناسند مرا هم به دمشق	گرچه تر شهر دمشق و نه ز بغدادم من...
مر مرا خواجه بزرگ از پی آن بخشد مال	که سخن دانم و در شاعری استادم من...

همان گونه که دیده می‌شود، لامعی این قصیده را در حالی سروده که می‌خواهد خود را به عمید الملک بشناساند. می‌دانیم که عمیدالملک ابونصر کندری وزیر طغرل بیک سلجوقی، در سال ۴۴۸ به وزارت رسیده و در سال ۴۵۵ از آن جایگاه فرو کشیده شد.^۱ پس می‌باید لامعی در یکی از این هفت سال وزارت ابونصر، قصیده را سروده باشد.^۲ در یک بیت از قصیده به شمار سال‌های عمر خود اشاره کرده است:

۱. نک: اقبال آشتیانی، عباس، تاریخ مفصل ایران از صدر اسلام تا انقراض قاجاریه، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: انتشارات کتابخانه خیام، ص ۳۲۰، و نیز برای آشنایی با نحوه کشته شدن عمیدالملک، نک: خواند میر، غیث‌الدین محمدبن همادالدین، حبیب السیر، تهران: انتشارات خیام، چاپ دوم - ۱۳۵۳، ج ۲ ص ۴۸۶.

۲. هندوشاه درباره مدت زمان وزارت او گوید: «روزگار وزارت او خوشترین روزگارهای وزراء بود. هشت سال

سال عمرم نرسیده‌ست به هفتاد هنوز بدو پنج افزون از نیمه هفتادم من

از این بیت چنین برداشت می‌شود که سال عمر وی هنوز به هفتاد نرسیده است و به آن [عدد ۷۰] پنج افزوده است. از مقدار بیت چنین برداشت می‌شود که وی در آن زمان شصت و پنج ساله بوده است. اما این یافته با ادامه بیت یعنی «نیمه هفتادم من» همخوانی ندارد، یعنی آن که عدد شصت و پنج با عدد سی و پنج یکی نیست.

اگر گمان را بر این بگذاریم که لامعی در آن زمان سی و پنج ساله بوده است، از این رو می‌باید سی و پنج سال پیش از سالهای ۴۴۸ تا ۴۵۵، که زمان وزارت عمیدالملک است، سال تولد وی باشد که ماه رمضان با برج اسد برابری کند، ولی بررسی‌ها این را درست نمی‌داند؛ چه آنکه سالهای ۴۱۳ تا ۴۲۰ که هر کدام سی و پنج سال با زمان وزارت عمید الملک فاصله دارد، نخستین روز ماه رمضان آنها از این قرار است:

یک رمضان ۴۱۳ هجری مہی = چهارشنبه ۱۲ آذر ۴۰۱ هجری خورشیدی = ۱۱ برج قوس

یک رمضان ۴۱۴ ه. م. = یکشنبه ۱ آذر ۴۰۲ ه. خ. = ۳۰ برج عقرب

یک رمضان ۴۱۵ ه. م. = آدینه ۲۱ آبان ۴۰۳ ه. خ. = ۲۰ برج عقرب

یک رمضان ۴۱۶ ه. م. = سه‌شنبه ۱۰ آبان ۴۰۴ ه. خ. = ۹ برج عقرب

یک رمضان ۴۱۷ ه. م. = یکشنبه ۲۹ مهر ۴۰۵ ه. خ. = ۲۸ برج میزان

یک رمضان ۴۱۸ ه. م. = پنجشنبه ۱۸ مهر ۴۰۶ ه. خ. = ۱۷ برج میزان

یک رمضان ۴۱۹ ه. م. = دوشنبه ۷ مهر ۴۰۷ ه. خ. = ۶ برج میزان

یک رمضان ۴۲۰ ه. م. = شنبه ۲۸ شهریور ۴۰۸ ه. خ. = ۲۷ برج سنبله

همان گونه که گذشت در هیچ یک از سال‌های مورد نظر، ماه رمضان برابر با برج اسد نیست. پس عبارت «نیمه هفتادم من»، به معنای «سی و پنج ساله‌ام» نیست. شاید به این معنا باشد که هفتادم کامل نیست، مانند زمانی که گفته می‌شود: «نیمه جانم»؛ یعنی برایم رمقی باقی نمانده و نه به معنای این که نیمی از جانم از بین رفته و نیمه دیگر باقی مانده است. البته این در صورتی است که در سرود [مورد بررسی واژه «نیمه»، دور از دستبرد کاتبان باشد.

اما درباره عدد شصت و پنجمی که از بیت مورد نظر به دست آمد، باید گفت اگر از زمان سال‌های وزارت عمیدالملک یعنی از سال ۴۴۸ تا ۴۵۵، شصت و پنج سال کم کنیم، خواهیم دید که سالهای ۳۸۳ تا ۳۹۰ به دست می‌آید که روز نخست ماه رمضان این سال‌ها به ترتیب چنین خواهد بود:

۱ رمضان ۳۸۳ هجری مہی = آدینه ۳ آبان ۳۷۲ هجری خورشیدی = ۲ برج عقرب

۱ رمضان ۳۸۴ ه. م. = سه‌شنبه ۲۲ مهر ۳۷۳ ه. خ. = ۲۱ برج میزان

و هشت ماه و هشت روز وزارت کرد». (هندوشاه نخبجوانی، هندوشاه بن سنجر بن عبدالله صاحبی نخبجوانی، تجارب السلف؛ در تاریخ خلفا و وزرای ایشان، تصحیح عباس اقبال آشتیانی، تهران: کتابخانه طهوری، چاپ دوم - ۱۳۴۴، ص ۲۶۲).

- ۱ رمضان ۳۸۵ ه. م. = یکشنبه ۱۲ مهر ۳۷۴ ه. خ. = ۱۱ برج میزان
۱ رمضان ۳۸۶ ه. م. = پنجشنبه ۱ مهر ۳۷۵ ه. خ. = ۳۱ برج سنبله
۱ رمضان ۳۸۷ ه. م. = سه‌شنبه ۲۲ شهریور ۳۷۶ ه. خ. = ۲۱ برج سنبله
۱ رمضان ۳۸۸ ه. م. = شنبه ۱۰ شهریور ۳۷۷ ه. خ. = ۹ برج سنبله
۱ رمضان ۳۸۹ ه. م. = چهارشنبه ۳۰ مرداد ۳۷۸ ه. خ. = ۲۹ برج اسد
۱ رمضان ۳۹۰ ه. م. = دوشنبه ۲۰ مرداد ۳۷۹ ه. خ. = ۱۹ برج اسد

از میان سال‌های یاد شده تنها دو سال ۳۸۹ و ۳۹۰ ه. م. پذیرفتنی است و اگر تولد لامعی در سال ۳۸۹ ه. م. روی داده باشد، می‌باید در روز ۳ رمضان ۳۸۹ ه. م. برابر با آدینه ۱ شهریور ۳۷۸ ه. خ. برابر با سی و یک برج اسد، باشد. نتیجه آن که سال تولد لامعی سراینده گرگانی به هیچ وجه در سال ۴۲۲ ه. م. نبوده است و تاریخ درست - با توجه به بیتی از سروده خود وی - یکی از دو سال ۳۸۹ یا ۳۹۰ ه. م. است. در باره گفته دولتشاه سمرقندی در تذکره‌الشعرا که در آغاز این مقاله آمد و اشاره به شاگردی «لامعی بخاری» نزد سوزنی سمرقندی دارد. باید گفت، یا از اشتباه تاریخی این کتاب سرچشمه می‌گیرد که البته اشتباه تاریخی در این کتاب کم نیست و یا این که «لامعی بخاری» شاعر دیگری بوده که حداقل یک سده پس از «لامعی گرگانی» می‌زیسته است.

کتاب نامه

- اقبال آشتیانی، عباس، تاریخ مفصل ایران از صدر اسلام تا انقراض قاجاریه، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: انتشارات کتابخانه خیام.
- بیرشک، احمد، گاهشماری ایرانی (ادامه گاهشماری تطبیقی سه هزار ساله)، تهران: بنیاد دانشنامه بزرگ فارسی، چاپ اول-۱۳۸۰.
- خواند میر، غیاث‌الدین محمدبن همادالدین، حبيب السیر، تهران: انتشارات خیام، چاپ دوم - ۱۳۵۳.
- دولتشاه سمرقندی، ابن علاءالدوله سمرقندی، تذکره‌الشعراء، تصحیح محمد عباسی، تهران: انتشارات کتابفروشی بارانی، چاپ ۱۳۳۷.
- صفاء ذبیح الله، تاریخ ادبیات در ایران، تهران: انتشارات فردوس، چاپ پانزدهم - ۱۳۸۱
- قیس رازی، شمس، المعجم فی معاییر اشعار العجم، تصحیح مدرس رضوی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، بی‌تا.
- لامعی گرگانی، دیوان حکیم لامعی گرگانی، تصحیح: سعید نفیسی، تهران: (به اهتمام و سرمایه ح. کوهی کرمانی: مدیر مجله نسیم صبا)، چاپ ۱۳۱۹.
- هندوشاه نخجوانی، هندوشاه بن سنجر بن عبدالله صاحبی نخجوانی، تجارب‌السلف: در تاریخ خلفا و وزرای ایشان، تصحیح عباس اقبال آشتیانی، تهران: کتابخانه طهوری، چاپ دوم - ۱۳۴۴